

Малиш Л. О.

УНІВЕРСИТЕТСЬКЕ ПОЛЕ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ: ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПІДХІД П. БУРДЬЄ

У статті розглядається підхід до вивчення внутрішньої будови осередків наукової діяльності (університетів), запропонований французьким соціологом П. Бурдьє. Аналізуючи, як соціальний капітал конвертується в позиції в університетському полі, Бурдьє на засадах виокремлення двох видів капіталу – наукового й університетського – демонструє механізм відтворення в часі статусної ієрархії та пов'язаних із нею можливостей здійснення влади в межах закладу вищої освіти.

Загальновідомо, що інституція освіти відіграє велику роль у процесі стрімкого технічного розвитку, який продовжує набирати оберти в дедалі більшій кількості країн. Із нею пов'язаний потенціал подальшого розгортання цього процесу, адже саме людські здібності, знання та вміння стали могутнім ресурсом у конкурентній боротьбі на економічній, а відтак і на політичній світовій арені. І думка наукової громадськості відбиває ці актуальні реалії соціального життя, що можна спостерігати, зокрема, й у працях вітчизняних учених [1], де аналізується роль наукового знання в процесі суспільних трансформацій. Однак, попри всю евристичну цінність такого вибору предмета дослідження, хотілось би звернути увагу й на певні лакуни, які існують у соціологічному доробку із проблематики, пов'язаної з виробництвом і поширенням наукових знань. Ці прогалини стосуються такого важливого компонента міжпоколінної трансляції знання, як перебіг процесу навчання та, зокрема, його соціогрупової структури.

Так, можемо вести мову про існування в українських авторів усталеного підходу до розгляду цієї проблематики, за якого фіксуються такі групи, задіяні в педагогічному процесі, як учні, студенти, вчителі та викладачі професійних і вищих навчальних закладів [2]. Розвідки в такому напрямку спираються на звернення до найбільш очевидного з точки зору буденної свідомості бачення акторів, задіяних у даному процесі: «ті, хто навчають» і «ті, хто навчаються». Утім такий

підхід є дещо спрощеним, адже в цьому випадку поза дослідницькою увагою залишається ще один важливий суб'єкт педагогічного процесу – прошарок управлінців у освітніх / наукових закладах (зазвичай західні університети поєднують освітній процес із дослідницькою діяльністю, що віднедавна становить зразок – принаймні, на декларативному рівні – для модернізації вітчизняної системи вищої освіти). Визначення основних – як явних, так і латентних – функцій, які виконує цей прошарок у діяльності університету, визначення його ролі в процесах, що відбуваються в освітніх організаціях, та місця в соціогруповій структурі освітніх організацій стає важливим завданням для української соціології з огляду на здійснення ґрунтовних реформ у європейському освітньому просторі, складовою якого є вітчизняна вища освіта.

Адекватним теоретичним підґрунтям для досліджень у цьому напрямку можуть слугувати праці французького соціолога П. Бурдьє [3], який запропонував достатньо продуктивний підхід до вивчення розподілу повноважень в університетському середовищі. На жаль, фахівці із соціології освіти зазвичай обходять увагою цю частину теоретичного спадку науковця, хоча, здається, саме цього елемента бракує для створення системного уявлення не лише про спадок Бурдьє в галузі освітніх студій, а й для розуміння тих процесів, що відбуваються в сучасному українському освітньому середовищі. Тому метою даної статті є розгляд специфіки підходу

П. Бурдьє до розподілу владних повноважень в університетському просторі та оцінка його евристичного потенціалу для здійснення розвідок на теренах вітчизняної вищої освіти.

Даючи загальну характеристику категорії університетських професорів, Бурдьє звертає увагу на її місце серед інших професійних груп: як така, що задіяна в процесі культурного виробництва і пов'язана з володінням культурним капіталом, вона, звичайно ж, є протилежною до діяльності в комерційній індустрії. Водночас місце цієї професійної категорії як власника інституалізованої форми культурного капіталу може бути на цій підставі протиставленим і таким професіям у сфері культурного виробництва, як артист чи письменник. Власне, і визначення тих форм соціальної діяльності, які відповідають даній професії, і їхня регламентація відповідними нормами та цінностями відбувається в напрямку часткового розриву з політичною владою для занурення в автентичну форму інтелектуальної активності, яка, однак, у своєму типовому вигляді не набувала б надто критичних форм по відношенню до існуючого порядку.

Утім такий опис фіксує лише загальні риси зазначеної категорії, фіксуючи її місце поміж іншими професійними групами. За своїми внутрішніми характеристиками ця професійна спільнота є такою ж гетерогенною, як і інші, оскільки й у межах культурного виробництва залишається місце для нерівності між її окремими представниками за такими ознаками, як володіння економічним і владним капіталом – з одного боку – та культурним престижем – з іншого. Можна помітити, що і в університетському полі відбувається відтворення соціальної структури: професори, які представляють такі соціально домінуючі (так звані престижні) факультети, як, наприклад, юридичні (*facultés des droit*) та медичні (*facultés des médecine*) (слід зазначити, що даний факультет є одним із підрозділів університетської структури, а не автономним університетським закладом), володіють більшою кількістю економічних і культурних ресурсів, аніж наукові (*facultés des sciences*) та філологічні факультети (*facultés des lettres*). Водночас за іншими показниками, пов'язаними з культурним престижем, це відношення є зворотним. Фактично існує протистояння між цими двома групами факультетів: «університетське поле організоване за двома антагоністичними ієрархічними принципами: соціальна ієрархія за успадкованим капіталом та економічний і політичний капітал, яким володіють у даний час, протиставляються специфічній ієрархії, безпосередньо культу-

ральній, за капіталом наукового авторитету чи інтелектуального визнання. Ця опозиція записана в структурі самого університетського поля, яке є місцем протистояння між двома конкуруючими принципами легітимації: перший, безпосередньо світський та політичний, який виражає в логіці університетського поля залежність цього поля з огляду на принципи, що застосовуються на владному полі, помітніший все сильніше мірою того, як піднімаються за світською ієрархією, йде від наукових факультетів до юридичних чи медичних; другий, який базується на автономії наукового та інтелектуального порядку, помітний все чіткіше, коли прямувати від права чи медицини до науки» [3, 70–71].

Тяжіння до накопичення різних форм капіталу можна пояснити низкою факторів, зокрема походженням представників професійної категорії. Значна частина професорів-медиків чи юристів походять із буржуазних родин, тоді як професори-науковці та філологи здебільшого належать до середнього класу та робітників. Відтак і життєві орієнтири у представників зазначених груп суттєво різняться. Вихідці з буржуазного прошарку, усвідомлюючи свій достатньо високий статус у соціогруповій структурі, прагнуть відворювати його в часі, легітимізуючи це відповідною кар'єрою, тоді як для дітей робітників і представників середнього класу є характерним зосередження безпосередньо на науковій діяльності, яка стала для них джерелом мобільності спочатку в освітній, а згодом і в професійній сфері. Така сама стратегія поведінки спостерігається й у дітей викладачів, для яких професійна діяльність є джерелом утримання професійного статусу.

Таким чином, університетське поле, як і інші підрозділи суспільного життя, не позбавлене віддзеркалення нерівності, яка існує в соціальній структурі. Якими є основні канали її трансляції в такому специфічному середовищі? Бурдьє наголошує на тому, що в університетському середовищі мають місце два основні типи процесів: один пов'язаний із очевидним завданням створення та передання знання, інший – із менш очевидною функцією відтворення організаційної структури університету, владної ієрархії в його межах. Ці два типи процесів у свою чергу вимагають обігу капіталів різного гатунку: перший – суто наукового, другий – соціального. Можемо від себе додати, що помічена Бурдьє різниця в розподілі капіталів зазначених видів між різними факультетами може пояснюватись відмінностями в місці наукових дисциплін, представлених в університетському полі факультетами, у процесі суспільного виробництва. Цілком

природно, що науки гуманітарного спрямування сильніше пов'язані з офіційною ідеологією, яка легітимізує той чи інший тип соціального устрою та сприяє його відтворенню (на що звертає увагу й Т. Веблен [4]), тоді як точні науки, навпаки, в цьому відношенні більш автономні. Відтак у межах університетського поля відбувається зосередження соціального капіталу саме на «гуманітарних» факультетах.

Звичайно, розташування факультетів на різних полюсах за шкалами, які вимірюють кількість наукового й соціального капіталу, зовсім не передбачає, що медичні та юридичні факультети спираються виключно на соціальний капітал, ігноруючи науковий – освітні організації не можуть дозволити собі розкоші існування суто для самовідтворення в часі. Так само природничі факультети, крім виробництва знання, мають здійснювати передання культури та виконувати функцію трансляції статусної структури. Можемо зробити висновок про наявність «балансу сил» між факультетами, оскільки розмір сумарного капіталу в межах окремих факультетів, очевидно, не буде суттєво відрізнятися. Таким чином, бачимо, що крім протистояння факультетів за видами капіталу, який вони акумулюють, існує така ж опозиція в межах факультетів на підставі володіння тим чи іншим видом капіталу окремими його функціонерами.

У цілому погоджуючись із тлумаченням розподілу влади в університетському полі, запропонованим Бурдьє, хотілось би все ж зазначити, що уявлення про скоріше компенсаторний характер університетської влади по відношенню до наукового престижу виглядає доволі суперечливим. Університетська влада, яка, за Бурдьє, є фактично наслідком і логічним продовженням наявності в індивідів на початку їхньої кар'єри таких видів соціального капіталу, як середовище, з якого вони походять, а звідси й освітнього капіталу (*capital scolaire*) у сучасному «меркантильному» суспільстві, де поціновується передусім економічний капітал, як правило, розглядається як більш цінна, ніж успіхи на ниві наукової діяльності, не пов'язані настільки ж сильно з матеріальними благами та суспільним визнанням. Тому, хоча соціальною функцією університету в першу чергу є продукування та поширення знань, усе ж таки важко погодитись із тим, що в ціннісній ієрархії кожного суб'єкта університетського поля саме така діяльність посідає найвище місце, виступаючи його основним покликанням, – таке уявлення є навіть дещо ідеалістичним. Очевидно, цінності, притаманні науковцям та управлінцям, суттєво різняться й не можуть

давати підстав для оцінки тих чи інших форм діяльності як престижних або навпаки. Однак висловлене зауваження зовсім не зменшує пізнавальної цінності висновків соціолога стосовно специфіки управлінських і наукових відносин в університетському полі.

Так, аналізуючи більш детально наукову й університетську владу, Бурдьє пише, що університетська базується на організаційних підрозділах, безпосередньо пов'язаних із відтворенням професорського складу. Й він протиставляє наукову владу, яка виражається в таких індикаторах, як-от керівництво дослідницькими колективами, визнання науковою спільнотою (особливо закордонною, що відображається в цитуванні та перекладі праць фахівця), членство в Академії, статті в авторитетних наукових збірках, та інших подібних показниках. При цьому, визначаючи соціо-демографічні характеристики носіїв різних видів влади, Бурдьє зазначає, що, крім уже згаданої ознаки – соціального походження, – за якою ці категорії суттєво різняться, слід вказати ще на один параметр, який породжує опозицію в межах владних структур обох видів.

Якщо розглянути зв'язок між кількістю влади – як наукової, так і університетської – та віком професорів, то стає помітним, що саме літні професори накопичують її в найбільшій кількості (це стосується й вищих наукових посад (членство в Академії), і кількості цитувань, і навіть згадок у виданнях на кшталт «Хто є хто»). Водночас молоді професори «визначаються скоріше негативно, через відсутність інституціоналізованих символів престижу та володіння найнижчими формами університетської влади» [3, 108]. Повний цикл відтворення професорського складу є достатньо тривалим процесом, де посідання найнижчих з огляду на владну ієрархію посад виступає лише першою сходинкою.

Дійсно, накопичення університетського капіталу вимагає часу: як можна бачити, розмір цього капіталу тісно пов'язаний із віком, унаслідок чого ідеальна кар'єра складається із сукупності об'єктивно вимірних відрізків, для кожного з яких наперед задано оптимальну тривалість. Отож так само, як і в інших сферах соціального життя, спостерігаємо наявність «годинника», який дозволяє співставити нормальний вік доступу до певного шабля владної ієрархії з біологічним віком, фіксуючи відставання, випередження чи нормальний темп проходження циклу. Відтворення існуючого порядку досягається через наявність розривів між окремими відрізками кар'єри: на кожний момент часу певна кількість конкурентів перебуває

приблизно в тій самій точці руху, де тими, хто займає більш високу позицію в ієрархії, здійснюють відбір частини з них для подальшого переведення на новий щабель.

У таких умовах ефективно здійснення академічної влади та набуття максимальної кількості університетського капіталу тісно пов'язане з умінням маніпулювати часом інших, зокрема, ритмом їхньої кар'єри, що, однак, має спиратися на бажання співучасті в даному процесі неофіта. Таким чином, авторитет особи, наділеної академічною владою, базується на кар'єрних очікуваннях. Якщо ж достатньо значна кількість конкурентів, належна до однієї навчальної генерації, прагне до певної кількості постів, то саме сторонні «судді» визначають швидкість досягнення ними цієї мети. Це, за влучною аналогією Бурд'є, відносини «патрон – клієнт», де перший керує кар'єрою другого та поступово наділяє його певною кількістю влади, регламентуючи цей процес, з одного боку, прагненням якнайдовше залишити «учня» в підпорядкованому стані, а з іншого – усвідомлюючи необхідність здійснення допомоги в кар'єрному просуванні для збереження власної влади та наукового прес-тижу.

Для того, щоб здійснити максимально ефективно просування по «кар'єрній драбині», клієнт повинен підібрати собі патрона, наділеного максимальною могутністю. При цьому «корисність» патрона визначається не тільки й не стільки його науковою компетенцією чи місцем в академічній спільноті, скільки тим, як співвідносяться між собою капітали майбутніх патрона та клієнта. Можемо навіть вести мову про певне тяжіння між капіталами, відповідно до дії якого існує тісна залежність між розміром університетського капіталу патрона та кількістю і якістю (з огляду на шкільний капітал) його учнів. Відповідно різниться і механізм відбору клієнтів патронами, які володіють різним видами капіталу.

Так, якщо оглянути напрямки, за якими здійснюють свою дослідницьку діяльність клієнти різних патронів, то можемо помітити, що для патронів із високим рівнем наукового капіталу характерний відбір клієнтів за принципом «інтелектуальної спорідненості» – себто їхня дослідницька тематика є подібною та достатньо вузькоспеціалізованою. Водночас для патронів, які мають значний університетський капітал, навпаки – спільність у напрямках досліджень із учнями є нехарактерною, хоча б унаслідок того, що й теми, які обирають ці останні, є достатньо «широкими». Таким чином, відомий факт, що достатньо загальні дослідницькі теми найчастіше

обирають ті, хто згодом займатиме високе місце в ієрархії власників університетського капіталу, пояснюється доволі просто: науковий керівник у цьому випадку передає не тільки й не стільки свої знання в галузі дисципліни, скільки ділиться своїм університетським капіталом, сприяючи просуванню свого протеже посадовою драбиною.

Відтак клієнти, які групуються навколо того чи іншого патрона, відбираються з огляду на те, наскільки корисними є ті властивості та той вид капіталу, яким вони володіють, для підтримки владного поля, до якого вони прагнуть долучитись. Вибором своєї теми вони не просто засвідчують те, наскільки високим є рівень патрона, а демонструють рівень власних домагань у виборі патрона та власну стратегію кар'єрного зростання взагалі.

Звичайно, як для накопичення університетської влади клієнтом і перетворення його самого на патрона зі значною клієнтелою, так і для подальшого її утримання чи навіть збільшення, необхідно докласти певних зусиль, які вимагають постійних і достатньо значних часових витрат. Здійснення адміністративної влади в університетському просторі (приміром, на посаді декана чи ректора) має неминучим наслідком «компрометацію» накопичення капіталу наукового авторитету. І навпаки, накопичення значного наукового капіталу призводить до зменшення обсягів університетського капіталу. Наявність зворотної залежності між двома вказаними видами капіталу зумовлена специфікою накопичення капіталу університетського визнання: він вимагає, по-перше, постійного контролю інституційної мережі, в межах якої здійснюється адміністративна влада та, по-друге, участі в різноманітних «ритуальних діях», які нерозривно пов'язані з будь-якою соціальною організацією (наприклад, у нарадах чи презентаціях), що й становить значну статтю видатків у бюджеті часу управлінців в освітніх закладах.

Отже, підсумовує Бурд'є, ніщо краще не відбиває протилежностей між тими, хто займає різні позиції в університетському полі, як їхній бюджет часу, оскільки різні форми капіталу вимагають різної структури часових витрат. Схильність до накопичення тих чи інших видів капіталу зумовлюється у свою чергу схильностями, притаманними тій соціальній групі, із якої індивід походить. Саме такий відбір найбільш пристосованих для виконання певних функцій – чи то відтворення запасу наукового знання, чи то самої інституції – забезпечує ефективне функціонування університету.

При цьому саме актори, наділені найбільшою університетською владою, відіграють важливу роль у збереженні організації: вони залучені до розробки наукових курсів, написання підручників, у яких викладається академічно схвалене знання, до контролю за доступом до професорського складу через участь у різноманітних журі та комісіях – відповідно до визначення майбутнього інституції загалом.

Отже, можемо підсумувати, що відносини в межах університетського поля як різновиду наукового поля визначають дві протилежні форми соціального капіталу. З одного боку – це університетський капітал, пов'язаний зі здійсненням світської влади: «це влада інституціональна та інституціоналізована, пов'язана з посіданням важливих позицій у наукових інститутах, керівництвом лабораторіями чи факультетами..., а також влада над засобами виробництва (контракти, кредити, посади) та відтворення (влада призначати на посади і просувати в кар'єрі), котру дають високі посади» [5]. З іншого боку – науковий капітал, засадою якого є «специфічна влада

чи індивідуальний «престиж», більш чи менш... автономний від першої форми влади та майже виключно заснований на слабо об'єктивованому та інституціоналізованому визнанні групою рівних чи певною частиною найбільш посвячених серед них» [5].

Незважаючи на різницю в способі набуття зазначених видів капіталів та у функціях, які відіграють в університетському просторі їхні носії, слід зауважити, що для ефективного функціонування освітньої інституції необхідні ті форми влади, що ґрунтуються на обох видах капіталів – як на науковому, так і на університетському – за умов підтримання їхнього нормального балансу. Відповідно, саме до вивчення того, якою повинна бути ця рівновага, які стани соціальної структури має відтворювати, а відтак і транслювати в часі надалі, структура відносин в університеті, і повинна звернутися сучасна вітчизняна соціологія освіти для того, щоб подолати розгортання кризових явищ як у середовищі освітньої інституції, так і в суспільстві в цілому, плідним підґрунтям для чого може слугувати розглянута концепція.

1. Кушерець В. І. Знання як стратегічний ресурс суспільних трансформацій. – К.: Знання України, 2002. – 248с.
2. Соціологія освіти: Навчальний посібник. Книга перша / За ред. О. Л. Скідіна, І. М. Гавриленка. – К.; Запоріжжя: ГУ «ЗДМУ», 2005. – 296 с.
3. Bourdieu P. Homo academicus. – Paris: Ed. de la Minuit, 1984. – 322 p.

4. Веблен Т. Теория праздного класса / Пер. с англ. – М., 1984.
5. Бурдьє П. Клиническая социология поля науки / Пер. с фр. – Режим доступа: http://sociologos.narod.ru/PB/sociologie_clinique.htm. –

L. Malysh

UNIVERSITY FIELD AS THE SUBJECT OF SOCIOLOGICAL ANALYSIS: RESEARCHING APPROACH BY P. BOURDIEU

The article is devoted to the examination of approach to the study of internal structure of centers of scientific research activity – universities – proposed by French sociologist P. Bourdieu. Analyzing the way the social capital is being converted into positions in the university field, Bourdieu, singling out the two types of capital – scientific and university – shows the mechanism of restoration in time of status hierarchy and the related possibilities of exercising power within the institution of higher education.